

DOBOS MARIANNE

A szöttes túloldalán,

AVAGY EGY VERS SZÜLETÉSE¹

1984 nyarán messziről jött vendég csengetett be budapesti Dózsa György úti lakásunk ajtaján.

Tel-Avivból érkezett Itámár Jáoz-Keszt, az akkor már nemzetközi ismertségű költő és műfordító². Éppen nagy munkájának közepe táján tartva jött hozzánk, hogy férjem, Kabdebó Lóránt segítségét kérje. Ekkorra már lefordította ugyanis Balassi Bálinttól kezdve a XX. századi líráig eljutva a magyar költészet legszebb darabjait a Biblia nyelvére³. Az azóta elhunyt Mezei András költő⁴, közös barátunk javaslatára azért akart férjemhez fordulni, hogy eligazítsa őt abban, melyek a XX. század magyar versirodalmának fordítást megérdemlő remekei⁵.

Egyedül voltam. Férjem Szigligeten, az Alkotóházban.

Beinvitáltam a váratlan kedves vendéget, és a kérdezőből szerettem volna kérdeztet. Nem állt kötélnek, akarom mondani mikrofonnak. Kikapcsolta a magnóm, és mélyen a szemembe nézve azt mondta, amíg nem ismerlek meg, nem tudom ki vagy, milyen ember, nem beszélek neked. Pedig csak a kutyájáról, ha van neki olyan, és volt, utóbb személyes ismeretséget is kötöttünk Kikivel, vagy a Biblia állatvilágáról szerettem volna kérdezgetni. Akkorában jelent meg ugyanis hetente az Új Tükör című magazinban sorozatom, a *Társaink az állatok*⁶. Ártatlannak látszó beszélgetések, szép képekkel illusztráltak, kutyákról, macskákról, vagy denevérekről meg libákról, hiszen sokszínű a teremtés, mezei vadban és házi állatokban fajuk szerint. Jelölve-jelöletlen bibliai helyekhez kapcsolódtak, és a szeretet megjelenítését, az életet feltámasztó erejét példáztaik ezek az írások. Írók, költők, képzőművészek, tudósok mondták el példázataikat arról, hogyan kellene, illetve hogyan tud az ember a szeretetben és a békeességben hittel élni, Istenre hagyatkozva az „Isten tenyerén”⁷.

Nem én faggathattam hát akkor, de engem kérdezett ő. Felejtethetlen órák repültek, miközben szemünk egymáséba mélyedt. Tekintetünk azt találta meg a másikéban, amit keresett. Benne én a testvért. Bennem a borzalmakat átél, igazságtalanul meggyötört emlékező valahai kis gyermek megtalálta a családja elhurcolása és a holokauszt valamennyi ártatlan áldozata előtt fejet hajtani tudó empátiát, szeretetet, megértést, tiszteletet, a velük szenvedő testvért.

Hát ilyen keresztények is vannak? – sóhajtotta a magának feltett kérdést. Majd megtoldotta: én meg nem merek bemenni a leghíresebb, legszebbnek mondott keresztény templomba sem azóta, legyen az bármelyik világváros legkiemelkedőbb műemléke. Azt hiszem, most értettem meg, hogy tévedek, és ezentúl nem is így lesz! Te pedig, gyere el hozzánk, bemutatlak a feleségemnek, megmutatlak a népemnek, és:

„Előtted megnyílik minden porszem,
mi szétfénylett Megváltód sarúi alatt.”⁸

Három év telt el ezután. Itámárral nemcsak levelezésben tartottuk a kapcsolatot, de minden évben egyszer, mikor Magyarországon járt, meglátogatott bennünket is. '87 kora tavaszán egyszer csak nagy kérdésre szánta el magát. A „hogyan tehetted, hogy teheted ezt ember embertestvéreddel” számon kérő tekintettel fordult felém. Mint aki egy olyanra néz akkor, aki csupán hazudja a szeretetet, a barátságot:

„az agy mély-rejtett zugaiban, hosszan fürkésztem:
fészkel-e ruhája alatt s arcában
gyűlölet-madár.”⁹

Hiába hívlak, pedig már annyi baráttal, ismerőssel beszéltem rólad, sokan várnánk, és szeretnénk megismerni! Nem az vagy, akinek mutatod magad! Nem fogadod el a meghívásunkat, a vendégszeretetünket...

Felejthetetlen keserű kérdező tekintete válaszomra pillanat alatt felragyogott. Kezemmel jeleztem ugyanis a feleletem. Bizonyos föníciai találmányból való szerény el látottságunk, két gyermeket nevelő tanár-mérnök házaspár hónapról-hónapra való megélhetést biztosító keresete bizony nem teszi lehetővé. És ez az egyedüli ok, ami miatt nem utazhatom.

Csak ennyi? – hitetlenkedett boldogan, és hitetlenkedtem én még boldogabban, amikor kezemben volt alig két héttel később az Izraeli Írészövetség által küldött meghívólevél, a KLM járatára, bécsi átszállással Tel-Avivba, és két hét múlva vissza, szóló repülőjegy. Pünkösöd ünnepe is ebben a két hétben lesz, csodálkoztam, ámuldoztam tovább...

Amint a már idézett versben olvasható, ezen az ünnepen a Dormició (Elszenderülés) templomban a főpapi nagymiséén együtt voltunk Itámár Jáoz-Kesztzel, és ekkor éreztem át, hogy „Rokonaim élnek Izraelben”. Kézről kézre adtak, egyik városból, egyik Ó- vagy Újszövetségből jól ismert szent helyről a másikra kísértek, egy-egy telefonnal adva tovább egymásnak.

Az ily módon megszervezett szentföldi emlékeim közül az egyik különösen kedves jellegzetes ismeretség ekként alakult életre szóló barátsággá. Haifán, a Tahana Markaziton a Központi Buszpályaudvar önkiszolgáló vendéglőjében várt rám Goren Tamás, Smuel Goren, aki a későbbiekben a magyaroknak izraeli, az izraelieknek a magyar útikönyvet készítette. Ze'ev, Jakov Farkas az Egyesült Államokban is kitüntetett karikaturista hozta össze néhány telefonnal ezt a találkozást. Kis szatyrom betettük a csomag megőrzőbe, hiszen az elfoglalt zsrnalisztának, és nem csak hobbyból idegenvezetőnek, mint mondta, csak annyi ideje van, hogy felmenjünk együtt a Karmelre. És ott én a templomba lépve a szentelt vízzel keresztet vetettem, és térdet hajtottam. Tamás barátunk legőszintébb döbbenetére:

– Te keresztény vagy?

– Igen! De nem mondta neked ezt Ze'ev, vagy Itamár, vagy akikkel eddig találkoztam? Soha nem tagadtam! De baj? Nem találkozunk, ha te is tudod?

– Dehogy baj, negyven éve vezetek csoportokat, de még keresztényt nem vezetem. Nálunk alszol, és holnap elviszlek Názáretbe... Elvitt, és ott ült mellettem a Szűzanya házában végig másnap a szentmisén...

Sőt később, mikor huszonöt évig (egy olaszországi társasutazás során 1980. San Genero ünnepe Nápoly, és 2005. október 24. halála napja között) lelkiatyám Hencz József (közismertebb nevén: Bunci atya) és barátja, Seregély István, akkor már egri érsek a Szentföldön járt, őket is a zarándok csoportjuktól autójával elvitte egy szép kirándulásra.

Itamárt és Goren Tomit ugyanis feleségükkel együtt, hogy Szombathely és környéke szépségeit és az egyház ottani papjait megismertessük velük, odavezettük, és Bunci atyánál vendégeskedtek a plébániáján. Itamárnak az Életünk című folyóirat szervezésében könyvbemutatója is volt férjem ismertetésével. A holokauszt témáját az izraeli irodalomba elsőként bevezető „füstszagú verseit” akkorra már olyan meghatározó költők fordították magyarra, mint Nemes Nagy Ágnes vagy Csoóri Sándor¹⁰, közülük a legdrámaibbakat könnyes szemmel magam olvastam fel az irodalmi esten. Így lett Itamár is fogadott egyházmegyéim „állampolgára”.

„Soha nem ismertem ilyen mosolygós papot”, – mondom meggyőződéssel, valahányszor ráemlékezem Buncira. És: „Soha nem ismertem ilyen mosolygós püspököt”, – válaszolja erre Kovács Lajos Bánk ferences atya, aki elmondja, hogy szerzetesi élete minden sorsdöntő eseményében hogyan állt mellette, és hogyan segítette őt, és hasonlóan szétszórattott sorsársait Kovács püspök úr. Emlékezve, amint párban vihette az embermentő püspök koporsóját. A ráemlékező konferencián és könyvben pedig Kiss Károly visszaemlékezését hallgatom minden időkre szóló tanulságul a két mélyen hívó ember, Dr. Horovitz József szombathelyi főrabbi és Kovács Sándor püspök barátságáról, és a tevékeny felebaráti, testvéri szeretetről, mely abban a jelenetben csúcsosodott, amint a lerongyolódott, lágerből hazatért rabbit a püspök átöleli, és saját ruhatárát bocsátja rendelkezésére. Persze a lényeg az eset mögött létezik, ott van a két nagyszerű ember sorsvállalása: a szinte mindennapos szellemi kapcsolat, a világ dolgainak megvitatása és a teológia átgondolása¹¹.

A szombathelyi történetet ugyanis reprezentatív kötetben, a *Mondd el fiaidnak* címűben éppen a már említett Kovács Sándor püspök köré font emlékezésekből kiindulva mutatta be túl már 85 éves korán Kiss Károly, nyugalmazott vállalati igazgató, több civil és sportszervezet, egyesület volt vezető tisztségviselője. Aki elnyerte a Szombathelyi Zsidó Hitközség által alapított legnagyobb kitüntetést, amit nem zsidó embertársaik részére hoztak létre – a Szombathelyi Zsidó Hitközség tiszteletbeli tagja címet – a zsidó-keresztény párbeszéd megvalósulásáért és a hagyományok ápolásáért. Közreműködött és elősegítette, hogy a jeruzsálemi Yad Vasem kitüntetésében – a Világ Népeinek Igaza cím elnyerésében – részesülhetett posztumusz Dr. Prugberger József szombathelyi kórházi főorvos, és páter Dr. Öri-Wachter István, az SVD – Isteni Ige társasága – missziórend, a verbiták kőszegi házfőnöke.

Pataky Andor

Kása Gábor

Kiss Károly felesége ugyanis egyik ágon az üldözötteket mentő és támogató szombathelyi püspöknek, Kovács Sándornak a rokona, de a körmendi kórház zsidó származású alapítója családjának is a tagja, így több mint félszáz holokauszt áldozatnak is a rokona. Házassága meghatározta erkölcsi magatartását, átérezte emberi kötelességét. A könyv azokat az eseményeket, és megemlékezéseket dokumentálja, amelyek a szombathelyi egyházmegyében történtek elsőként, és sok esetben egyetlenként az országban, és melyeknek ő volt egyik legfőbb szervezője, és motorja. Csodát teremtett városukban, amikor sikerült megszerveznie, hogy a zsidók, és a konvertita zsidók mártíriumára emlékezve a város összes keresztény templomának harangjai egyszerre szólaljanak meg.

Az 1987 Pünkösöd idején és az 1989-ben Húsvétkor a Szentföldön készült beszélgetésekből állt össze *A szívek kötelessége megmarad* kötetem¹², melynek ajánló sorai-
ban Szándu Dávid, az Izraeli Írószövetség akkori elnöke 1989-ben többek között ezt írja: „Így tehát, különleges fontossággal bír egy olyan könyv megjelenése, mely az ilyen fajta emberek világát és lelkivilágát mutatja be az olvasónak – intim beszélgetések formájában.”¹³

Magyarországon ez volt az első olyan könyv, melyet keresztény író készített, holokausztot átélt emberekkel folytatott személyes találkozásából. Ahhoz, hogy milyen barátságok és hogyan születtek, milyen tragikus múltból sarjadtak, persze kevés elolvasni csak ezt a könyvet, vagy a folytatásként hozzákapcsolódóan az *Akkor is karácsony volt – 1944, 1956, 1989* trilógiám¹⁴ főként első kötetének a holokauszt megmentettjeivel és embermentőiről készült írásait. Meg kell ismerni hozzá Itámár teljes versét, mely a zsidó-keresztény történet tragikumát egy elégiába oldódó találkozás emlékének felidézésével élheti át. Két világ szembesülését. Beleégetve az egyik ember nevelődését, és a másikban felgyűlt fájdalom végre kimondhatását.

A továbbiakban a magam tájékozódó, megértéskeresésének jeleneiből és jegyzeteiből építem meg nevelődésemet, melyek a titkon megszületett vers modelljeként szolgálhattak. Mert Itámár Jáoz-Keszt, népe klasszikus költője, aki ismerte, állandóan követte írásaimat, az ő egyik legjobb versét mégis eltitkolta előttem, csak egy közös ismerősünk elszólásából döbbsentem rá évtizedek múlva létezésére. Legutóbbi könyvemben (melynek címét írom mostani összegezésem élére is) azután a magam tudatának megépülését követve adhattam számot, hogy a nagyszerű versnek mennyiben lehettem a valóságban is modellje¹⁵.

*

Nem csodálkoztam tehát, mégis megdöbbsentett Sára Reuveni, első Izraelben jártamkor, 1987-ben, mikor ő, nevezem így: a „magyar emlékfák referense” feltette nekem a kérdést: „én otthon átéltem az eseményeket, nem lehet, hogy csak ilyen kevés embermentő élt a vészorkorszakban hazánkban. Alig tudunk magyar emlékfát ültetni.” Ő Izraelbe kerülve nem tudhatta, hogy az embermentőktől a kommunisták is félték. „Aki szembeszállt a náccal, az képes lesz a kommunisták áldozatait is menteni”. És milyen jól gondolták, mert erre jobb példát nem is lehetne mondani, mint Budapest

1956-os, halálra ítélt rendőrfőkapitányának, Kopácsi Sándornak történetét. „Véletlenül”, de ez, mint tudjuk Isten egyik álneve, második izraeli utam alkalmával találkoztam vele először 1989 Húsvétján, amikor az emlékfáját ültette az Igazak erdejében. És készíthettem interjút vele. Természetes, hogy említeni sem lehetett itt-hon az úgynevezett problémás eseteket. Például a száműzött forradalmárnak vagy éppen az egyház szolgáinak, vagy a nem baloldaliaknak a mentő tevékenységét. Mert akkor Mindszenty József, ahogyan posztulátora nevezi, a magyar Jeanne d’Arc, vagy a magyar Pió atya, vagy a ma már boldoggá avatott Apor Vilmos példázatát is hirdetni kellett volna. Vagy olyan, számukra vitatott szereplők értelmezését, mint Németh László vagy Kodolányi János esetében. Meg Bethlen Istvánt, a Trianon utáni konszolidációt a zsidó nagytőke segítségével végrehajtó miniszterelnököt, aki a háború idején a szövetségesekkel való különbélke szorgalmazója lett, a németek nem tudták elfogni, bezeg az oroszoknak sikerült elhurcolniuk a Lubjankára.

Van egy magyar vers is, amely a „szocializmus korszakából” tekintett vissza a háború előtt is érzékelhető, már akkor ki is mondott, a náci megszállást követő bolsevik megszállást is elszenvető feszültségekre. Arra, ami elzárta az emlékek kitisztításának lehetőségét. A „*Kis*” *Blanár* című apró képek balladájára gondolok¹⁶.

És akkoriban a gyulai éjben
Blanár doktor, „a kis-Blanár”, a bolsi,
szapora szó s kéz-lábbal szavatolni
merte már harmincnyolcban: „Negyvennégyben
Fény gyúl ki az ezeréves setétben!”
S a finom úr, ki olykor közbeszólni
merészelt halkán: „El-nem-hamarkodni
doktor! S fálnak ne fejjel! Túl nem élem,
ha valamely örütség!... Érti!? Félttem!”
– „Tán a túlvilági elkárhozástól,
apát úr?” – ironizált, mint ki biztos
a dolgában; deznált kis népbiztos. –
– „Ó, nem, doktor, ó, nem, egészen mástól
– szólt a nagy pap borongón: Apor Vilmos –
az e-világi megcsalattatástól!”

És hozzáteszem a vers költőjének két magyarázatát: „Gyulán (a két világháború közötti városban) három igaz ember élt: Apor báró (a szegények plébánosa), Blanár doktor (a szegények orvosa) és Erdődi Lajos (a szegények ügyvédje). Mindhárman polgárok voltak, s a szegények istápolói”. „A második világháború alatt zsidómentő voltam, ezért bolsinak számítottam. Szegény Blanár azt hitte, én leszek majd az embere, a második, mögötte a pártjában. Amikor megtudta, hogy nem vagyok kommunista, többet nem állt velem szóba. Aztán ’50-ben, amikor ő maga is megcsömörlött az egésztől, odajött hozzám az utcán, kezét nyújtott és csak ennyit

mondott: »Magának volt igaza!« Fél év múlva, 1951-ben öngyilkos lett. Elhíresztelték, hogy szívroham végzett vele, de tudom, hogy meghasonlott, elege lett az egészségből, bevett egy csomó gyógyszer és kész. Mondja, Erdődi Lajosról tudott valamit? – *Nem.*¹⁷

De mint minden jellegzetes „kis”, „helyi” történet (és Simonyi Imre villoni „apró képei”, drámai rögtönzései ilyenek), egyben az egyetemes történet része is. Kapcsolódnak. Apor Vilmos már „helyi” plébánosként, 26 évesen tett szert nagy tekintélyre, mikor a román katonák túszszedő akciója után az elfogott gyulai polgárok ügyében – többedmagával – kieszközölte a túszok szabadon bocsátását. A háború megindulásakor XII. Piusz pápa győri püspökké nevezi ki, 1941. február 24-én, 49 éves korában Gyulán szentelték püspökké¹⁸, március 2-án ünnepélyes keretek között vonult be Győrbe. Serédi Jusztinián bíboros 1941 elején őt bízta meg a Magyar Szent Kereszt Egyesület elnökségével, amely testület az egész ország területére kiterjedően a keresztény hitre térő zsidó polgárok ügyével foglalkozott. A harmadik zsidótörvény hatálybalépése után kezdte meg püspöki működését, és mélyen átérezte az Egyház felelősségét, azonban tiltakozása, kérelmei, a zsidók érdekében küldött táviratai hiábavalók voltak. A hozzá fordulóok egy részét bújtatta, illetve továbbküldte Angelo Rotta nunciushoz vagy nővéréhez, Apor Gizellához, aki a Magyar Vöröskereszt vezetője volt. A nuncius 1944-ben ezrével írta alá az oltalomleveleket, melyek a Vatikán hivatalos diplomáciai védettségét jelentették az üldözötteknek. Személyének különös hangsúlyát mutatja egy kiemelő „kishír”, amely 1943-ban ünnepélyesen, országos sajtóval híreli a pannonhalmi papszentelésre igyekvő hercegprímás győri, személyének szóló kitérőjét¹⁹. A német megszállás és nyilas hatalomátvétel után felekezetre és etnikumra való tekintet nélkül személyesen kelt a kiszolgáltatottak védelmére a német és nyilas vezetőkkel szemben. Aztán 1945. március 28-án megkezdődött Győr ostroma. Március 30-án, miután a rezidenciájára menekült asszonyok kiadását megtagadta, egy szovjet katona előbb a mennyezetbe lőtt – a négy golyó helye most is látható a múzeummá alakított pincében –, majd háromszor rálőtt a püspökre. Egy asszony, meglátva vérző homlokát, felkiáltott: „Püspök atyánk, ezt értünk tette!” Apor Vilmos halkán, mosolyogva felelt: „Szívesen, nagyon szívesen!” Április 2-án, húsvét hétfőn hajnali 1 órakor belehalt sérüléseibe. Holttestét a karmelita templom kriptájában, csendben eltemették. 1948. november 24-re volt kitűzve testének ünnepélyes felhozatala a karmelita templom kriptájából. Az ezt megelőző napon azonban a város és a rendőrség írásban megtiltotta a szertartást. Csak 1986. május 23-án helyezhették a székesegyházban ünnepélyesen végső nyughelyére. Gyóntatója írásban kérte halála után, hogy azonnal indítsák el a vértanú püspök boldoggá avatásának ügyét. Az eljárás 1946-ban meg is indult, de 1949-ben fel kellett függeszteni, és csak 1989-ben lehetett folytatni. 1997. november 9-én II. János Pál, a pápaság történetének egyik legfényesebb tisztségviselője – aki 1996. szeptemberében, győri látogatásakor, sírjánál imádkozott – avatta boldoggá a vatikáni Szent Péter téren.

A vers keletkezésekor a mártír püspök neve egyetemes tabunak számított. Nevét és alakját, csak mint plébánost, címzetes apátot emelhetette be versébe Simonyi Imre,

„helyi nevezetesség” mivoltában. Hogy kisírjon belőle. Sorsával, még inkább pedig figyelmeztetése egyetemes igazságával. Amelyet a harmadik „igaz” gyulai polgár, Erdődi Lajos jelleme és sorsa is jelképezhet, az a valahai baloldali, akinek neve még helyi nevezetességgént sem jelenhetett meg a versben. Nem véletlen, hogy Simonyi 1956-os perének nem gyulai származású, jóindulatú ügyésze emlékező beszélgetésükben a költő kérdésére (ismerte-e?) „nem”-mel felel. Erdődi Lajos a vers ki nem mondható témája, a mérleg nyelve. Nagy műveltségű, kitűnő felkészültségű ügyvéd, aki bábáskodik a népi írók mozgalmának elindításánál. Majd részt vesz a baloldali agrárreform kidolgozásában, melynek gyakorlati megvalósításáért minden fórumon, szervezetben küzd. A II. világháború alatt szerepvállalásaiért kommunistának bélyegezték és bebörtönözték. A háború után, amikor Magyarországon épp csak elkezdődött a bolsevizmus, ő már nem akart kommunista lenni: sokszorosan, határozottan visszautasította, hogy a megszálló, diktatórikus hatalom szolgálatába álljon. Ezért az egyik első koncepció per áldozataként tíz év átnevelő munkaszolgálatra ítélték, melyet a szovjet Gulag táboraiiban kellett letöltenie. Hazatérése után állandó megfigyelés alatt állt, és bár kapcsolatait a politikamentesség alapján a minimálisra korlátozta, egyik barátjának írt levele miatt izgatás vádjával 1960-ban húsz hónap börtönbüntetésre ítélték. Végül a sok megpróbáltatás, csalódás lelkileg is összetörte. A felidézett versben a kimondott és kimondhatatlan három „igaz ember” között, mellett, életkorban mögöttük persze, ott él, lélegzik, véleményt formál a versével rájuk tekintő tanítvány – maga a költő: Simonyi Imre.

Kerestem a példázat felmutatásának szándékával az embermentőket. Az életmentés dokumentálására buzdítás szándékával beszélgető társakat. Találtam – Izraelben. Szentkuthy Miklós leghíresebb könyve, a ma már Párizsban franciául is megjelent *Prae* nyomtatott dedikációban megnevezett feleségének, a zsidó származású Dollykának (ad D)²⁰ az unokahúgát, aki második utam során interjúbán beszélte el Szabó Lőrinc szerelmének, *A huszonhatodik év* hősnőjének és rendőrtiszt fiának mesébe illő, mégis valóságos csoportos embermentő tevékenységét²¹. Valójában csak a szovjet csapatok kivonulása után felszabaduló tudat és alkotmány teszi lehetővé, hogy a maga finom bonyolultságában feltárhassuk az életmentés vállalásának belső kötelességét. Példává emelni a bonyolult lelkű lelkiismeretes emberséget. A magyar haza minden tagját felelősséggel menteni akaró honpolgárokat. Korzáti Erzsébet és fia csak a rendszerváltás után kaphatott emlékfát a Yad Vasemben, és hazai emlékező kitüntetést. Bár a „véletlen” korábban úgy szervezte, hogy a megmentett leány édesanyjáért ebéd után még Szentkuthy Miklós által gyűjtött emlékgyertya égett a már halott író mellett, amikor Dollyka átszenderülten találta délutáni álmát követően irodalmunk klasszikus prózaíróját. Aki különben még jóval a hazai zsidótörvények előtt „keresztapja” lehetett barátjának, nagy költőnknek, Vas Istvánnak a tabáni templomban.

Miért is kockáztatták emberek a saját, a családjuk, barátaik életét keresztény Európa-szerte, így a katolikus Lengyelországban, és Magyarországon is? Hadd forduljak az irgalmas samaritánus példázatához, melyben az ember alapvető kérdéséről van szó. Jézus sem mond mást, mint az írástudó, azaz a Tóra. De megválaszolja, hogy

ki a „felebarát” „időtlen időkön” át, így a II. világháború alatt is. Az, akinek: „Megesett rajta a szíve!” Az evangélium azt a szót használja, amely a héberben eredetileg az édesanya méhére, és az édesanyai odahajlásra, odaadásra utal. „Utolsó porcikájáig”, a lelke legmélyéig megrendült. A könyörület villáma, amely a lelkébe hasított, őt magát tette felebaráttá, túl minden veszélyen. Ilyen felebaráttá lettek, az életük kockáztatásával mindazok, akiknek a másik annyit számított, mint saját maguk.

Ma már a történészek által alaposan feltárt, feldolgozott állítás, miszerint Horthy Magyarországja egészen a német megszállásig többé-kevésbé és viszonylag (ez fontos!), de mégis védett, – a német diplomácia szóhasználatával: – „zsidósziget” volt.

De nincs feldolgozva valami, ami viszont ebből a védett „zsidósziget” állapotból (amelyik a lengyelek védelméből is kivette a részét, – és hatékonyan vette ki!) következik: a védtelenség, a kiszolgáltatottság. „Leszakadt hirtelen az ég!” Megszállás, de közben maradt államiségünk megléte. Elképzelhetetlen történet. Nem volt felkészülve az ország a kormány szintű, államapparátus-szintű (leplezett, dugott, titkolt) rejtésre, segítségre. A lelkek sem álltak készen. Sem a civileké, sem a papoké, sem a diplomataké.

És míg a bűneink, a mulasztásaink tökéletesen feldolgozva – a saját történezeink, amerikai zsidó és izraeli zsidó és itthoni liberális kutatók erre nagy-nagy hangsúlyt fektettek és fektetnek – addig ez utóbbi feltáratlan.

Mi történt 1944. március 19. után, hogyan éltek meg az emberek, amikor a biztosnak vélt menedékből dermedten ébredt minden magyar állampolgár. A kormányzótól a zsidókig, a barátoktól az ellenfelekig. A filoszemitáktól az antiszemitákig. Amikor egyetlen fegyver dörrent kétségbeeséstől rettegyve: az antiszemitaként indult Bajcsy-Zsilinszky tiltakozásaként. Az ő önfeláldozása folytatása lett a háború elején eldőrdült öngyilkos kétségbeesett önmarcangolásnak, Teleki Pál halálának.

Az ébredés és az embermentő ötletelés egyszerre kellett, hogy elkövetkezzen. Gyorsan. Sőt a váratlanságot ellensúlyozó azonnalisággal. Az antiszemita elveket valólok is a döbbenettel szembetalálkozva barátaikat mentő izgatott életpárti szereplővé igyekeztek válni. És a csak valóban bűnös náci pártosságuk és a haszonleső jellemtelenség álltak be a feljelentők és a végrehajtók táborába. Nem többen, mint az ellenállásáról elhíresült Franciaországban. (Mi jártunk a Saint-Benoit-sur-Loire kolostorban, ahonnan egy Radnóti-fordításban is emlegetett²² nagy francia konvertita költőt, Max Jacobot a környező faluból származó feljelentés alapján hurcolták 1944-ben táborba, halálba.) A kétségbeesés döbbenetében, a védekezés lefagyása idején még a vidéki zsidók deportálását végre tudták hajtani az árulóvá váló puccsisták. Aztán egyre intenzívebben szerveződött a hivatalos mentés is, és hatásossá váltak a végül szükségessé váló titkos akciók. Akik mertek, németbarátságot, radikális szembenállást is félretéve, nem csereüzletben reménykedve – „most én mentelek, majd te is ezt tedd, ha bajba kerülök” alapon, de – emberi meggyőződéstől hivatottan kezdtek akcióba lépni. Férjem egy teljes könyvet írt Szabó Lőrinc ekkori embermentő tevékenységéről²³. Olyanok, akik nem ismerték az illegális szervezkedés szabályait, törvénytisztelő honpolgárok voltak mindeddig, kezdtek beletanulni a mentés

praktikáiba. Kolostorok, rendházak, plébániák lettek az üldözöttek menedékei. A közvetlen az események után (1947-ben!) összeírt számadatos beszámoló megállapításai szerint: akiket az egyház mentett, ők többségükben életben is maradtak, átveszélhették a vézskorszakot (lásd Sándor Dénesnek *A szöttes túloldalán* című könyvében újra leközölt, helyszínekre lebontott számvetését²⁴).

Ellenállás nálunk – szervezetlenség, előkészítetlenség és a trianoni haza földtani adottságai okán – kevésbé lehetett, de az embermentés sokféle esetét annál inkább meg lehetett oldani. Csak egyetlen – mindmáig ismeretlen – példát hadd említsek: A Bajor Gizi-villa történetét. Két szemtanú elbeszéléséből is tudom. Ferenczi Carlo barátunk²⁵ apja műbútorasztalos volt. Ő készített el egy szekrényvel álcázott menedékszobát. Maga Carlo is lakója volt e menedékeknek. Ennek a szobának volt a művésznő előző férjének gyermeke is lakója, a későbbi esszéista, és a Hungarian Quarterly nagyhíró felélesztő szerkesztője, Vajda Miklós (1931–2017). Ő éppen egy lecsapó razzia idején rekedt kint ebből a menedékből, és került szembe a rettegett, a katolikus egyház által a papi hivatás gyakorlásától politikai embertelensége okán eltiltott Kún páterrel. Keresztény-katolikus neveltetése révén a *Mi Atyánk* latin szövegét, a *Pater Nostert* természetes ismeretként előadva menekülhetett csak meg az elhurcolástól.

Az ehhez hasonló, a hivatalos sémától eltérő lényegi embermentő indíttatást a szocializmus évtizedei alatt nem lehetett számba venni. A kisnyilasok, a haszonra lesők befogadtattak az ÁVÓ világában, de az emberség önmarcangoló, a veszélyeket is vállaló humanistáiról írni nem lehetett.

És nem lehetett emlékezni az államilag szervezett mentőakciókról sem. Mint a világháború kezdetét jelentő náci és bolsevik támadást elszenvedő lengyelek befogadásáról. Pedig éppen a lengyelek hivatalos mentése lehetett a példa-modell Magyarország német megszállása idején az üldözöttek mentésére. *„Jó magyarok, barátok, és az akkori magyar belügyminiszter, boldog emlékü Keresztes-Fischer és kollégái, nyíltan vagy burkoltan mellettem álltak, megsegítették munkámat, amelyet – minden emberi szimpátián belül – a Szentlélek illetett.”* – írja emlékező levelében Varga Béla²⁶ (még az emigrációból). És a lengyelek adták a példát, hogyan kell „konspirálni”, mint Henryk Slávik emigráns diplomata, aki vallatói előtt „nem ismerte meg” és ezzel megmentette a lengyelmentő idősebb Antall József szabadságát, ő pedig Mauthausenbe hurcolva lelte halálát. Utóbb a lelkipásztor Varga Bélát a balatonboglári lengyel gimnázium létesítőjét pedig már a kommunisták kényszerítették emigrációba²⁷. A menekültmentés egyik szélsőségnak sem volt a kedvére. Mint ahogy csak az 1956-os forradalmat követően tisztázódott Salkaházi Sára mártíriuma a zuglói nyilas per idején, de boldoggá avatására csak a rendszerváltás után lehetett gondolni. És csak most ismerhettük meg a lengyelek nemzeti hőségét, Witold Pileckinek a nevét, akinek két éve ültettünk Pesten, a Salkaházi Sáráról elnevezett parkban emlékfát.

És amikor mindezerre emlékezem, megjegyezhetem, ha lengyelekről beszéltek akkor, senki – még a hivatalosság sem – tett különbséget származás vagy vallás alapján a menekültek között, még a számukra szervezett iskolákban sem. Pedig akkor már

Magyarországon voltak úgynevezett „zsidótörvények”. És azt se feledjük, hogy az említett földbirtokos lengyel katonatiszt, Witold Pilecki, – akit a háború után otthon a kommunisták végeztek ki – a „honi hadsereg” megbízottjaként hosszú ideig önként Auschwitz foglya lett, hogy elkészíthesse jelentését, a lengyelek és különböző nemzetű zsidók megpróbáltatásának leírását, amely majd Horthy, a deportálásokat is leállító döntésének egyik meghatározója lett.

Mindezekről az egymást váltó megszállások idején egyként nem lehetett beszélni. Miért?

A lengyel Karol Woityla, amikor pápaként először járt Magyarországon, a történelem során történt igazságtalanságokat, embertelenségeket megtapasztalt lengyelként és keresztényként igyekezett békét teremteni, az Egyház nevében bocsánatot kérni embertelen eseményekért. Debrecenben a református gályarabok szobrát ezzel a céllal koszorúzta meg. Közvetítette ország-világnak a televízió. A jelenettől meghatottan férjem a Magyar Nemzetben egyik nagy nemzeti költőnk versét tette a koszorú mellé. Szabó Lőrinc versét idézte, mely hasonlóképpen minden embertelenség ellenében éppen a második világháború, a finn–szovjet háborúk, majd Budapest ostroma és következményeinek ellenében, átélve saját megpróbáltatásait idézi fel a történelem áldozatait, és fejezi ki reményét egy remélt békésebb jövőre²⁸.

Mik vagyunk? Kutyák? Mért? Eretnekek?
Kis szobor állt a Nagytemplom megett:
a Gályarabok! – Hősök! Mennyi gyász!
És mintha az a titkos Nyomozás,
a távoli, az Inkvizíció,
az iszonyúnak hitt központi szó
engem vert volna őseim helyett
vasra, kínpadra, olyan rémület
markolt szívembe. Fűrész gondolat,
ott kezdtem álmodni álmaidat,
ott csatáztam veled (s mily naivan!),
fekete Róma! Gyanú s ami van
emberség bennem, mind abból fakadt,
hogy sirattam áldozataidat;
mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem, –
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

És folytatom az azóta a katolikus Egyház által szentté avatott II. János Pál pápa 1998. március 12-én Cassidy bíborosnak, A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Szentzéki Bizottságának elnökéhez írt levelével:

Frimel Gyula

Szabó Sándor

Főtisztelendő Testvéremnek, Edward Idris Cassidy bíborosnak.

Pápaságom alatt számos alkalommal mély szomorúsággal emlékeztem meg a zsidó nép szenvedéseiről a II. világháború alatt. Az a bűntény, amely Soá néven vált ismertté, eltörölhetetlen szégyenfoltja marad végéhez közeledő századunknak.

Amikor a kereszténység harmadik évezredének kezdetére készülünk, az Egyház tudatában van annak, hogy a Jubileum öröme elsősorban a bűnök megbocsátásán s az Istennel és embertársainkkal való kiengesztelődésünkön alapszik. Ezért biztatja fiait és leányait, hogy tisztítsák meg a szívüket, megbánva a múltban elkövetett hibáikat és hitbéli hűtlenségeiket. Felszólítja őket arra, hogy alázattal járuljanak az Úr elé, és vizsgálják meg, hogy őket mekkora felelősség terheli napjaink gonoszságaiért.

Szívből remélem, hogy az Emlékezünk: megfontolások a Soáról című dokumentum, amelyet vezetéssel A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Bizottsága készített, valóban segít begyógyítani a múlt félreértései és igazságtalanságai által okozott sebeket. Bárcsak hatékonyan elősegítené ez a megemlékezés azt, hogy olyan jövőt alakítsunk ki, amelyben a Soá kimondhatatlan gonoszága soha többé nem következhet be. A történelem Ura vezesse a katolikusok, a zsidók és minden jóakarátú ember törekvéseit, hogy közösen fáradozzanak egy olyan világ felépítésén, amely minden ember életének és méltóságának igazi tiszteletén alapszik, hiszen Isten mindnyájukat saját képére és hasonlatosságára teremtette.

Vatikán, 1998. március 12.

II. János Pál pápa²⁹

A gondolatsort pedig Ferenczi László professzor szavaival zárom. Ővele, mint férjem barátjával több évtizedes barátság köt össze. Zsidóságában legalább annyira öntudatos, mint én a kereszténységemben. Mindkettőnknek a személyes hite az, ami majdnem félszázados barátságunk alapköve, amivel az előadását kezdte 1998. novemberében a Pannonhalmán megrendezett tudományos konferencián, melynek témája az *Emlékezünk: megfontolások a Soáról* című szentszéki dokumentum alapján a zsidóság második világháborús tragédiájának magyar vonatkozású feltárása volt. Telefonba mondta nekem előadása épp akkor fogalmazott téziseit, én lejegyeztem, a szöveg a fogalmazás melegét örzi jegyzetemben³⁰.

Először: az *Emlékezünk: megfontolások a Soáról* című pápai körlevélnél – ami a tanácskozásunkat ösztönözte – sokkal fontosabbnak tartom – így a professzor –, hogy 1993-ban a Vatikán és Izrael diplomáciai kapcsolatra léptek egymással, ez számomra az elmúlt kétezer év egyik leglényegesebb eseménye: az élő zsidó nép létezésének és egyenrangúságának hivatalos elismerése. Az *Emlékezünk* ennek egyik szellemi következménye, még akkor is, ha közvetlen oksági kapcsolatról talán nem beszélhetünk. Másodsor: XII. Piusz pápa háború alatti tevékenységéről mérvadó értékelésnek a cionizmus két vezető alakja, Moshe Sharett és Golda Meir állásfoglalását tekintem, akik – az előbbi 1945. áprilisában, az utóbbi 1959-ben, a pápa halálát

követően – őszinte és hálás köszönetüket fejezték ki az üldözött zsidóság védelméért. Tudom, hogy különösen 1960-tól kezdve sokan bírálták a pápát, mert nem emelte fel szavát nyíltan a zsidók érdekében, de komparatistaként nem felejtettem, amit olykor, ha nem is mindig, elfelejtenek, hogy a lengyelekért és a szerbekért sem szólt nyíltan. XII. Piusz a csendes és titkos diplomácia mellett döntött, és bár indítékait természetesen nem ismerhetem, azt hiszem, hogy az akkori világhelyzetben, Párizs és Kijev eleste után, másként nem is tehetett. Azok, akik őszintén vagy képmutatásból, gyakran bűnbakkeresésből vagy saját felelősségük leplezése céljából bírálják a pápát, paradox módon irréalisan nagy, szinte földöntúli hatalmat tulajdonítanak neki.

1944-re megváltozott a helyzet. A magyarországi deportálások Róma felszabadítását és a normandiai partraszállást megelőző hetekben kezdődtek, és azt követően is folytatódtak. Angelo Rotta budapesti pápai nuncius felbecsülhetetlen mentőmunkát végzett. Én azt hiszem, hogy ha Baltazár debreceni kálvinista püspök életben marad, és ha Mindszenty József már 1944-ben hercegprímás, a deportálások kevesebb áldozattal jártak volna. Kevesen tudják, hogy az elfelejtett Stern Samu szerint a veszprémi és győri püspökök minden lehetőt és lehetetlent megtettek a zsidóság védelmében. Mint ahogyan Kovács Sándor püspök úr is – tettem hozzá.

Személyes jelenettel kezdtem, személyesen hallott emlékekkel zárom a gondolatmenetet. Ahogyan az az „Erkölcstankönyv” címében is áll, és ahogyan ebből, a Csengeri Imrével készített beszélgetésemből idézek:

„Egy alkalommal néhány lépésre tőlem kínlódott egy ismeretlen bajtársam, megpróbáltam segíteni rajta. Én sem voltam jobb erőben nála, nem sikerült. Földre estében kihullott egy könyv a zsebéből. A halott sorstárs örökségéként vettem magamhoz, már évek óta nem is olvastam. Címe: *A szívek kötelessége*. Erkölcstankönyv... Mindent elnyel a mocsár, de a szívek kötelessége megmarad.”³¹

Ezt választottam én is első izraeli utam tanulságaként készült könyvem címéül. Erre lehetett a költő válasza a már sok nyelvre lefordított keményen balladás előadásmódú, a huszadik század történelmétől meghatározott európai költészet „tragic joy” elégikus hangneméhez is kapcsolódó, a történelmi és személyes múltat minden keservével keményen vállaló, a szembesülés mellett az összekötöttség reményét is átgondoló verse. A kimondás remeke³²:

ANNA-MÁRIA APÁCA – HÁZAM VENDÉGE

Mikor leszállt a gépről,
libbenő palástja templomok harangszavát idézte bennem.
Mikor leszállt, vakító mediterrán nap vonta ragyogásba
s egyszerre fölsajgott bennem a múlt:
hóborította fényők, ünneplő gyermekek kórusa

s egy bizarr mosolyú kereszt, mely fölém tornyosul –
házam vendéglátó szobájába
egykor Ő Makó kereszties lovagjaival érkezett volna.
Szigorú zarándok-lelke házirendbe,
a föld szent titkaiba zárva.
Falakon vándorló ujjá apró lángokat fakaszt.
Maradj csak velünk – biztatom mégis.
Előtted megnyílik minden porszem,
mi szétfénylett Megváltód sarui alatt
– s közben, ahogy reám szálló hálóként szétterülnek a szavak
az agy mély-rejtett zugaiba, hosszan fürkészem:
fészkel-e ruhája alatt s arcában
gyűlölet-madár.
A jeruzsálemi nyárelő napsütésében
Anna-Mária testében vibrál az izgalom,
amint sikátorok városában taposunk vala,
házam vendége, a szerzetes nővér s én, a túlélők sarja,
véget nem érő vergődés anyja emléke.
A Dormició templom felé az ösvény csak közelít
mint visszafelé a tömjénfüst s latin zsolozsmák
a dárdás – lehet, csak képzelt – pillantások erdejében.
S Ő, szemet ütő denevér-öltözékében a reszkető táj karjaiba hull,
letérdepel és keresztet vet sűrű egymásutánban,
tanácstalanul állok –
Ő sír..
és ekkor anyám hangja zokog bennem
menekíteni tűzből kitérés volt a hite,
sorsot sorsért: csillagot kínált arany keresztért cserébe –
hat szögletébe zárva a csillag magát sebzi szüntelen,
a végtelen felé fordult kereszt az örökség átkától szabadít
[ezreket és ezreket.
Anyám, ki gyermekeiért templomtól templomig
görgette a járvány, tűz, éhség súlyos köveit,
hallgató apám előtt
Térdig koptak lábai.
Atyák hite katinthatott néma lakatot,
vagy bölcs ingadozás: vakszerencse vágányaira állítani a jövőt.
Otthonunkban minden évben nyolc Chanuka-gyertya lobogott,
nyolc ujj fényesített matt karácsonyfát
a „Máoz cur jesuati” dal lélegző ütemére pislogva,
papír-ezüsttel díszített fenyőágak,
s a „Menyből az angyal” csendes imája alatt,

míg a pörgettyű apró ördöge táncolt, nyelvelt
a fölnyújtózó lángok erdejében.
Házunk nyolc Chanu-Karácsony gyertyája között
véreink arcát sejtette az elfolyó viasz.
Volt köztük versenyből is hadakozó,
rövid vonaglás után kihunyó
mint Imrus bácsié,
ki hogy bőrét mentse
megkeresztelve szállta át az óceánt,
Chile napja süt reá, vagy talán elhunyt rég,
hogyan árkádos sírjában gyermekszív mellett aludjon
a nagy kereszt árnyékos csendjében.
Vagy: Ármin bácsi gyertyája,
ki szintén hasztalan tért ki,
Auschwitzba vitték
mártírként meghalni.
Ez idő tájt otthonunkból
kiégett már régen a karácsonyfa.
Helyén irtózat-fa vert gyökeret a szívében.
Talán, a Dormició templomtól araszoló menet láttán
rémlett:
Élén a püspök ájtatoskodóknak keresztet nyújt csókra
– meghökkenve hátráltam
a kijárat felé,
de a perc visszahozott, ellágyult szégyenkezőt,
felszívódtam a tömegben
a szertartás füstjétől távolabb.
S ekkor, én, anyám hit-elhagyási lelkületének fi a,
marannusnak éreztem magam,
ki önmagát jogtalanul küldi inkvizíció elé,
ártatlanságért fellebbez, badarságokon tépelődik,
a tűzből menekülők tettein
miként írva vagyon:
„Miatán a bebörtönzöttet háromszor kihallgatták és
még mindig tagad,
előfordul, hogy egy évig s azon túl is ott marad,
megfelelően felkészített, kimerült, tökéletesen megtört legyen:
kezdetben – a hurok,
másodfokon – a víz,
harmadfokon – a tűz,
a padlóra helyezik, lábait tűzhöz hozzák,
gyúlékony kenőccsel bekenik s tagjait átjárja a hőség,

a kivégzést fölülmúló eredmény.”
 Nem volt mit letagadnom,
 nem volt mit bevallanom.
 És mégis: a fekete-fehér kámzsás papok körmenetének közeledtével,
 a Dormició templom falai között,
 a jeruzsálemi napsütés hanyatlásának idején
 öntudatlanul motyogni kezdtem,
 ajkaim szavakat duruzsoltak mint ki szomszéd fülébe súgja:
 „Smá Jiszráél”!
 Aztán összeszedve minden bátorságom
 jól hallhatón megismételtem:
 „Smá”!
 S a szó teljes valómmal együtt fénylett.
 A mellettem álló megrökönyödve mért végig,
 hangom a révült imádságok tengerébe fült
 s én, mint akit bekentek gyúlékony kenőccsel,
 mire kibukott számon a szó „Echád”, már minden testrészem égett,
 állig burkolóztam
 a pernyeként szálló szavak halotti köntösebe,
 idegen áldásoktól óvjam magam,
 mik addigra már sziszegve szóródtak szét köröttem.

JEGYZETEK

- 1 *Mártírok és embermentők. Tudományos konferencia a Sophianumban 2020. március 27-én* címmel meghirdetett, majd a corona-vírus járvány miatt elhalasztott tudományos konferenciára készített előadás.
- 2 Itámár Jáoz-Keszt (Keszt Péter Ervin) 1934-ben született Szarvason, orvos-családban. 1944-ben Bergen-Belsenbe deportálták. 1951 óta él Izraelben. A Tel Aviv-i Egyetemen tanult héber nyelvet, irodalmat és bibliaismeretet. Hosszú ideig volt az Éked Könyvkiadó alapító szerkesztője. Három évig az Izraeli Írószövetség elnöki tisztjét is betöltötte.
- 3 *A csodaszarvas. Cvi-Haplaot. A magyar költészet kincsháza*, háromkötetes sorozat, amelynek első könyve *A magyar költészet kincsháza Balassi Bálinttól napjainkig*, a második kötet megismerkedésünk idején készült, a *Mai magyar költők antológiája*, a harmadik pedig a *Zsidó sors a magyar költészetben*, Éked Kiadó, Tel Aviv, 1984., 1987., 1989.
- 4 Mezei András költő (1930–2008), 1949–1950 között Izraelben élt. 1958–1992 között az Élet és Irodalom rovatvezetője, főmunkatársa, 1992-től a Belvárosi Könyvkiadó alapító igazgatója, 1993-ban a CET című folyóirat alapítója, majd főszerkesztője. Életműinterjúját ifjúságáról és pályakezdetéről, izraeli tartózkodásáról és hazatéréséről Kabdebó Lóránt készítette 1983-ban a Petőfi Irodalmi Múzeum számára (száma: K249, K255-256, K258, K265, K267-268.), 1944-es emlékei: *Karácsonyi látomás* = Dobos Marianne, *Akkor is karácsony volt (1944)*, Bibor Kiadó, Miskolc, 2002., 235–247.
- 5 *A csodaszarvas. Cvi-Haplaot 2. Mai magyar költők antológiája 1945–1987*, héberre fordította Itámár Jáoz-Keszt, kétnyelvű kiadás, Éked, Tel-Aviv, 1987, bevezette Kabdebó Lóránt, *Lélektől lélekiig* címmel.

- 6 Későbbiekben három kiadást éltek meg könyv alakban: *Világ tenyerén katicabogár. Riportok művészekkel állatokról*, Natura, Bp., 1986; *Isten tenyerén. Interjúk művészekkel – az állatokról*, Literátor, Bp., 1995; „*Csókolj mancsot neki*”. *Interjú művészekkel – az állatokról*, I és É Bt. kiadása, Miskolc, 2006.
- 7 A rendszerváltás után a második kiadás már *Isten tenyerén* címet kapott 1995-ben, majd 2006-ban pedig a Jan Twardowski lengyel papköltő kötetéből (*egy remete skrupulusai. Válogatott versek*, ford. Sajgó Szabolcs, Manréza, Dobogókő, 2001. 61. old.) kölcsönzött *Csókolj mancsot neki* címmel tanítja, hogyan kell Istent és felebarátainkat szeretni.
- 8 Itámár János-Keszt, *Anna-Mária apáca – házam vendége*, Báger Gusztáv fordításában.
- 9 Uo.
- 10 Válogatott versei magyarul 1989-ben jelentek meg első ízben az Európa Kiadó Pegazus sorozatában, Székely Magda szerkesztésében, fordították: Lator László, Lakatos István, Turczy István, Nemes Nagy Ágnes, Gergely Ágnes, Bella István, Csoóri Sándor, Mezei András, Felleg György.
- 11 KISS Károly, *Mondd el fiaidnak. A holokauszt magyar áldozatainak emlékére. „Mondd el fiaidnak” Katolikus-zsidó megemlékezés a holokausztról és Kovács Sándor egykori szombathelyi megyéspüspök életmentő tevékenységéről a vézskorszak idején. 2010. A holokauszt idején is voltak bátor, igaz emberek, akiket Világ népeinek igaza „Righteous Among the Nations” kitüntetésben részesítettek. 2005.* Szülőföld Könyvkiadó, felelős kiadó Farkas Csaba.
- 12 *A szívek kötelessége megmarad*, Kelenföld Kiadó, Bp., 1989.
- 13 Uo., a könyv hátlapján, Itámár János-Keszt fordításában.
- 14 *Akkor is karácsony volt, (1944)*, Bíbor kiadó, Miskolc, 2002; *Akkor is karácsony volt. Bölcsészek 1956-ról, I és É Bt.*, Miskolc, 2004; *Akkor is karácsony volt. Adventure várva. 1989.* Napkút, Bp., 2006; a trilógia rövidített kiadása: Sorsfordító karácsonyok (1944, 1956, 1989), Ráció Bp., 2009.
- 15 *A szöttes túldalán*, Szülőföld Kiadó, Gencsapáti, 2018. A vers maga is, fordításaival együtt ebben a könyvben került magyarországi kiadásra.
- 16 KABDEB Lóránt, *Különvélemény a „Különvélemény” költőjéről. (Simonyi Imre kilencvenedik születésnapjára)*, Forrás, 2010. november, 98–107. = Uő., *Alkalmak, meglepetések. Esszék, tanulmányok*, Orpheusz Kiadó, Bp., 2020. 65–77.
- 17 Uo..
- 18 Külön hír számol be erről: *A hercegprímás felszentelte az új győri püspököt*, Pesti Hírlap, 1941. február 24. 4. „Gyula városa, ahol báró *Apor Vilmos* az új győri püspök huszonhárom éven keresztül végezte a lelkipásztori teendőket, nagy örömmel készült arra az ünnepélyes alkalomra, hogy Szent Mátyás apostol ünnepe, hétfőn falai között szentelik püspökké volt plébánosát. [...] fáklyásmenet indult a plébániához, ahol dr. *Vargha Gyula* polgármester a képviselőtestület és a város egész polgársága nevében üdvözölte a körükből távozó plébánost, akinek átnyújtotta a város díszpolgári oklevelét...” A február 24-i püspökszentelés, amelyen nemcsak a főpapok és előkelőségek, de a szegény galbácskerti és krinolinkerti hívek is részt vettek, évtizedekig emlékezetes maradt Gyula történetében.
- 19 Pesti Hírlap, 1943. június 20. 8.: „**A hercegprímás Győrött és Pannohalmán.** Serédi Jusztinián hercegprímás szombaton báró *Apor Vilmos* győri püspök látogatására Győrbe érkezett. Délután tovább utazott Pannohalmára, ahol a főmonostor kapujában a konvent élén *Kelemen Krizosztom* főapát fogadta. A hercegprímás vasárnap a pannohalmi székesegyházban papokká szenteli a Szent Benedek-rend idején végzett teológusait.” A helyiségek közelsége megemeli a „nem” liturgiailag szűkszerű látogatás különös protokolláris súlyát.
- 20 Otthoni könyvtárunkban megtalálható a könyv nyomtatott dedikációjának a szerző és felesége által szellemesen feloldott kézírásos szövege: „Kabdebó Lóránt ultra-precíz filológiai kérdéssel kérde – mi és Ki eme 'D'? Az, Aki ezt a betűt 4 (négy) másikkal kiegészítve aláírja 1983 III. 19.” Ezután megkérte feleségét, hogy a nyomtatott D betű után írja oda saját kezűleg neve folytató betűit: oly. A könyvben ez olvasható!
- 21 Korzát Erzsébet gyógypedagógus volt, de a vézskorszakban beteg gyermekek helyett zsidó fiatalokat mentett, majd menekített át Budáról Pestre, és mint utóbb kiderült a mentést József Ferenc

- főherceg felesége, Anna, szász királyi hercegnő is támogatta (*A szeretet összeköti az embereket. Dobos Marianne interjúja Veronika Vilenski-Danossal, Vigilia, 1992/3., 193–196. = Szabó Lőrinc és Vékesné Korzátí Erzsébet levelezése, Magvető, Bp., 2000. 550–556, ill. 556-557.*)
- 22 APOLLINAIRE, *A megszegett galamb és a szökőkút* című, legjobban sikerült képversében (1914, a Nagy Háború idején elhagyott lányokat és a háborúba vonult barátokat siratja el, keresi emlékezetében) említi költő barátja nevét. Max Jacob 1915-ben katolizált, keresztelkedésének tanúja Pablo Picasso volt. A vers Radnóti Miklós fordításában lett kedvelt a magyar irodalomszeretők körében.
- 23 Kabdebó Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Argumentum, Bp., 2006.
- 24 *Az emberi jogok védelme (Sándor Dénes beszámoló összegezése) = A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*, szerkesztette Meszlényi Antal, Szent István Társulat, Bp., 1947. 169–178, ill. Dobos Marianne, *A szöttes-túloldalon, i. m. (Menedék a kolostorban* című fejezetében), 281–290.
- 25 Ferenczy Károly (1925–2007) Ybl díjas építészmérnök, a magyar műemlékvédelem elméleti és gyakorlati mestere, aki a sárospataki római katolikus templomot az 1963–70 évi helyreállítás során emelte ki méltatlan állapotából, rajzai, tervei és művezetése nyomán újultak meg a pécsi török emlékek (a Jakováli Hasszán pasa dzsámi 1957–61-ban, az Idrisz Baba türbéje 1962-ben, az egri és érdi Minaret 1966-70-ben, a diósgyőri vár 1968. augusztus 20-ra elkészült korábbi restaurációjának tervezője és irányítója.
- 26 Varga Béla (1903–1995), 1929-től plébános Balatonbogláron. Részt vett a Független Kisgazdapárt megalapításában, amelynek 1937-től országos alelnöke lett. 1939–1944 között országgyűlési képviselő. A második világháború alatt részt vett a Magyarországra menekült lengyelek, az üldözött francia katonatisztek támogatásában, a német megszállás után pedig segített a magyarországi zsidók megmentésében is. 1945 áprilisától az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, novembertől nemzetgyűlési képviselő. 1946. február 7-én az országgyűlés elnökévé választották. 1947. június 2-án letartóztatása elől elmenekült az országból. Az Egyesült Államokba emigrált, ahol a külföldi magyar emigráció vezetője lett. 1951-ben részt vett a Szabad Európa Rádió elindításában. 1990-ben, a szabadon választott magyar országgyűlés alakuló ülésén már itthon mondott beszédet, egy évvel később pedig végleg hazatelepült.
- 27 1989. szeptemberében jubileumi megemlékező ünnepséget tartottak Balatonbogláron az ott 1939-ben létesült lengyel gimnázium és líceum diákjai. Az ünnepségre meghívták az akkor az Egyesült Államokban emigrációban élő Varga Bélát, aki a háború éveiben lelkipásztoruk és tanítójuk volt. Levelüket július 8-án, Krakkóban keltezték. Varga Béla magnószalagon válaszolt. A meghívóval és a válasz szövegét, exkluzív közzétételre, Lukács János philadelphiai professzor adta át a Gondolat-jel szerkesztőségének. Lásd részletesen *Beszélgetések az imáról* című könyvemben (Miskolc, 2008., 106–122.) az *Édes Jézus légy vendégünk* című beszélgetésemet Bogdan Adamczyk OFM-Conv. plébánossal.
- 28 KABDEBŐ Lóránt, *Vers egy koszorú mellé. [SZABÓ Lőrinc: A gályarabok szobra]* = Magyar Nemzet, 1991. augusztus 26. 6. *A gályarabok szobra* az 1947-ben megjelent *Tücsökzene* kötet egyik kiemelkedő és jól ismert verse.
- 29 A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Szentszéki Bizottsága által készített *Emlékezzünk: megfontolások a Soárról* Edward Idris CASSIDY bíboros elnök, Pierre DUPREY püspök alelnök és Remi HOECKMAN OP titkár által a pápa elé terjesztett szövegre vonatkozik. Magyarországi visszhangja: Remi HOECKMAN OP a Vigiliában megjelent ismertető írása (*Emlékezzünk: Megfontolások a Soárról. A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Szentszéki Bizottsága által kiadott okmány bemutatása*, ford. Graff Klára, Vigilia, 1999/4., 269–275.)
- 30 FERENCZI László, *A cionista válasz = Megfontolások a Soárról*, szerk., HAMP Gábor, HORÁNYI Özséb, RÁBAI László, Bp., Balassi; Pannonhalma, Magyar Pax Romana Fórum, Pannonhalmi Főapátság, 1999. 77–82. [Pannonhalma, 1998. nov. 4–5. konferencián].
- 31 *A szívek kötelessége megmarad, i. m., 25.*
- 32 Itámár Jáoz-Keszt versének héber eredetije, Felleg György és Báger Gusztáv magyar fordítása, valamint horvát, orosz, német, angol és szlovák fordítása *A szöttes túloldalon* című könyvem (*i. m.*) 52–82. oldalain található.